

tości książki, zwłaszcza w tych jej partiach, w których autor chce obiektywnie relacjonować wydarzenia, a nie poprzestaje tylko na pisaniu osobistych wspominek.

Jerzy Kozeński

MIROSŁAW CYGAŃSKI: *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*. Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1965, 319 ss.

Praca M. Cygańskiego jest jedną z pierwszych większych publikacji inicjujących badania nad dziejami poszczególnych miast polskich w czasach hitlerowskiej okupacji¹. Cygański jest także autorem monografii poświęconej mniejszości niemieckiej w Polsce centralnej w latach 1919—1939². Omawiana praca oparta jest przede wszystkim na archiwaliach pohitlerowskich z Archiwum Państwowego Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego, Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (bardzo cenny zespół łódzkiego *gestapo*), częściowo także na aktach Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Archiwum Państwowego Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego oraz na materiałach Archiwum Zakładu Historii Partii przy KCPZPR (głównie źródła obrazujące działalność ruchu oporu). Ponadto autor przeprowadził kwerendę w Archiwum Komitetu Łódzkiego PZPR i w Zakładzie Historii Ruchu Ludowego przy NK SL. W sposobie jej przeprowadzenia uwidacznia się duże doświadczenie autora jako wykwalifikowanego archiwisty³. W odniesieniu do zasobów aktowych archiwum państwowego wyzyskano w pracy nawet materiały dotąd nie zinwentaryzowane. Uwzględniono także większą liczbę hitlerowskich publikacji prasowych i oficjalnych wydawnictw periodycznych różnych władz zawierające przede wszystkim materiały typu normatywnego. Poza tym autor wykorzystał szeroko prasę konspiracyjną, stanowiącą źródło pierwszorzędnej wartości dla dziejów polskiego ruchu oporu. Szereg publikacji źródłowych, pewna ilość tytułów literatury hitlerowskiej i naukowa literatura polska, niemiecka, częściowo anglosaska uzupełniają bazę materiałową omawianej rozprawy.

Wartość pracy wyraża się przede wszystkim w dużej sumienności autora w zakresie kwerendy źródłowej. Cygański zgromadził wiele nowych faktów, które ustalił w sposób wykazujący precyzję naukowego warsztatu.

Praca składa się z ośmiu rozdziałów ujmujących jej treść w układzie chronologiczno-rzeczowym. Punktem wyjścia dla opisu autora jest wybuch II wojny światowej, a jego zamknięciem wyzwolenie Łodzi.

Rozdział pierwszy obejmuje jedynie kilka dni września 1939 r., drugi — głównie okres rządów niemieckiej administracji wojskowej. Rozdział III zatytułowany jest: *Losy miasta po ucieleniu do Rzeszy w latach 1939—1943*, choć powinien brzmieć raczej — *Hitlerowska polityka narodowościowa w Łodzi*. Następne

¹ Terrorowi okupanta na terenie miasta Częstochowy poświęcona jest praca J. Pietrzykowskiego, *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939—1945*. Instytut Zachodni, Poznań 1959.

Ostatnio ukazała się praca poświęcona dziejom okupacyjnym Lublina — R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939—1944)*. Lublin 1964.

² *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej 1919—1939*, Łódź 1962.

³ Autor jest długoletnim pracownikiem łódzkiego archiwum państwowego.

rozdziały analizują niektóre aspekty dziejów okupacji, a mianowicie: IV — charakteryzuje różne działy administracji okupanta, V — poświęcony jest ludności niemieckiej w Łodzi, VI — sytuacji gospodarczej miasta, VII — omawia ruch konspiracyjny w Łodzi i na terenie ziemi łódzkiej. Ostatni rozdział przedstawia końcowy okres okupacji hitlerowskiej (jesień 1943 — styczeń 1945 r.).

Konstrukcja pracy wydaje się poprawna. Zastosowanie bowiem układu opartego przede wszystkim na chronologicznej periodyzacji dziejów okupacji w „Kraju Warty” jest rzeczą bardzo trudną do zrealizowania. Przy rozpatrywaniu dziejów okupacyjnych „ziem wcielonych” narzuca się przede wszystkim układ rzeczowy. Jedynie początkowy okres okupacji i ewentualnie końcowy wyodrębniają się wyraźnie pod względem chronologicznym. Zastrzeżenia wzbudzają natomiast proporcje pomiędzy poszczególnymi rozdziałami — zagadnieniami. Niektóre z nich ujęte są zbyt szkieco. Odnosi się to głównie do rozdziału V i VI. Problem ludności niemieckiej, jak również zagadnienie sytuacji ekonomicznej miasta, z uwagi choćby na znaczną liczbę i wpływy mniejszości niemieckiej w okręgu łódzkim i dużą rolę gospodarczą Łodzi zasługiwały z pewnością na szersze omówienie⁴. Gdyby te aspekty dziejów okupacyjnych zostały naświetlone obszerniej, pracę można by uważać za monografię okresu okupacji w Łodzi. Zbyt szeroki w stosunku do całości jest natomiast rozdział IV. Dotyczy to przede wszystkim charakterystyki struktury podstawowych działów aparatu administracyjnego okupanta, choć rozdział ten sam w sobie stanowi cenne studium ustrojowo-administracyjne.

Rozdział pierwszy pracy, obejmujący okres od wybuchu wojny do zajęcia miasta przez wojska niemieckie w dniu 9 września dzieli się z kolei na dwa podrozdziały. W pierwszym z nich autor przedstawia klęskę armii „Łódź”, a dalej, na tle potęgającej się dezorganizacji aparatu państwowego — przejawy aktywności społeczno-organizacyjnej i nastroje mieszkańców Łodzi. Okres ten zamyka ewakuacja miasta przeprowadzona przez wojsko polskie, władze państwowe, samorządowe i część mieszkańców w dniach 5—7 września 1939 r. Dalszy, zaledwie trzydniowy, odcinek czasu — to okres władzy Komitetu Obywatelskiego powołanego do życia z inicjatywy społecznej celem zastąpienia władz państwowych i samorządowych. Rozdział ten, stanowiący wprowadzenie do dziejów okupacji, jest zarazem źródłowym przyczynkiem do szerszego problemu, dotychczas tylko w niewielkim stopniu zbadanego, a mianowicie zagadnienia spontanicznej, aktywnej postawy społeczeństwa. Patriotyzm zamanifestowany wówczas stał się podstawą, na której rozwinęły się następnie różnorodne formy ruchu oporu. W początkach okupacji, do czasu wcielenia miasta do Rzeszy, autor wyróżnia trzy okresy. Pierwszy z nich, rozpoczęty zajęciem Łodzi przez wojska niemieckie, trwał do końca września 1939 r., po nim nastąpiła, w październiku 1939 r., stabilizacja okupacyjnych rządów wojskowych, które zostały zlikwidowane 25 tego miesiąca. Trzeci okres obejmuje przygotowania podjęte w celu włączenia Łodzi do Rzeszy, co nastąpiło już 9 XI 1939 r.

Po bitwie nad Bzurą w drugiej połowie września okupanci przystąpili, przy wydatnej pomocy miejscowych Niemców, do tworzenia niemieckiej administracji cywilnej. Równocześnie szykanowano i ograniczano coraz bardziej Komitet Obywatelski oraz podlegającą mu Milicję Obywatelską zlikwidowaną ostatecznie w październiku. Komitet próbował kontynuować działalność aż do czasu „wcielenia” Łodzi do Rzeszy. Terror hitlerowski w początkach okupacji nie przybrał w Łodzi, ogólnie biorąc, takich rozmiarów jak na zachodnich ziemiach polskich.

⁴ Maszynopis tej pracy przedstawiony Radzie Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM jako dysertacja na stopień doktora nauk humanistycznych zawiera znacznie obszerniejsze omówienie wymienionej problematyki

Wyjątek stanowiły prześladowania ludności żydowskiej, które już wtedy przybrały charakter przygotowań do akcji eksterminacyjnej.

Po krótkim okresie przynależności Łodzi do Generalnej Gubernii — początkowo przewidziana była ona nawet na stolicę tego tworu — okupacyjne dzieje miasta kształtowały się pod wpływem celów i założeń hitlerowskiej polityki narodowościowej w tzw. „Kraju Warty”. Rozdział III przedstawia jej przebieg w odniesieniu do ludności polskiej i żydowskiej Łodzi, dając przegląd metod zastosowanych przez hitlerowców.

W krótkim szkicu autor omawia poszczególne etapy eksterminacji ludności żydowskiej na terenie miasta; poczynając od wywłaszczania, totalnej dyskryminacji i częściowego wysiedlania do GG, aż do „ostatecznego rozwiązania”, tj. biologicznej zagłady, której wstępną fazą było słoczenie ludności żydowskiej w getcie. Szkicowe ujęcie tego zagadnienia wynika stąd, że zostało ono już w poważnym stopniu opracowane. Niemniej jednak i w tym wypadku wniósł autor częściowo nowy materiał archiwalny.

Głównym osiągnięciem pracy jest jednak uzupełnienie naszej znajomości polityki hitlerowskiej wobec Polaków wielką liczbą konkretnych danych, dotyczących przebiegu tej polityki na terenie jednego z dwu największych ośrodków „Kraju Warty”, a po części nawet i na terenie całej rejencji łódzkiej. Omawiając okupacyjną politykę wobec polskiej ludności Łodzi, autor opisuje zastosowane przez hitlerowców środki eksterminacyjne wyodrębniając cztery grupy: a) bezpośrednie środki wyniszczania — aresztowania i egzekucje, wysiedlenia i grabież dobytku, b) pośrednie środki wyniszczenia, c) ograniczenie swobód osobistych, d) dyskryminacja w zakresie praktyk religijnych.

Oddzielnie, w innych fragmentach pracy, autor przedstawi sprawę *Volkslisty*, problem germanizacji Polaków „nadających się” do zniemczenia, rozbijanie zwarłości społeczeństwa polskiego.

Podobnie jak w przypadku ludności żydowskiej autorowi udało się wyróżnić poszczególne fazy eksterminacji fizycznej ludności polskiej. Zaczęła się tu ona nieco później niż na terenach Polski wchodzących dawniej w skład byłego zaboru pruskiego, bo dopiero od momentu wcielenia miasta do Rzeszy. Najwięcej uwagi w zakresie akcji eksterminacyjnej poświęca autor obozowi w Radogoszczu.

Liczbę Polaków wysiedlonych z miasta ocenia autor na 40 tysięcy. Wysiedlenia do Generalnej Gubernii, mające zmniejszyć liczebność ludności polskiej miasta odgrywały dużą rolę tylko w pierwszych latach okupacji (1939—1941). Na początku 1941 r. ustały one w związku z brakiem środków transportu potrzebnego dla armii przygotowującej się do agresji na ZSRR, a nie — jak pisze autor — dopiero po klęsce stalingradzkiej (ss. 70—71). Na zmniejszenie liczby polskiej ludności Łodzi największy wpływ miało wywożenie na roboty do Rzeszy i eksterminacja fizyczna. Uderza liczba 110 tysięcy Polaków, mieszkańców Łodzi, zamordowanych w obozach koncentracyjnych — wyłączając z tego obóz w Radogoszczu. Równolegle do wysiłków mających na celu zmniejszenie liczby ludności polskiej i całkowite wyniszczenie żydowskiej, hitlerowcy dążyli do zwiększenia liczebnego ludności niemieckiej poprzez osadzanie Niemców z Rzeszy i przesiedleńców z krajów Europy wschodniej oraz działalność *Volkslisty*. Mimo tych zabiegów, jak podkreśla autor, miasto pozostało do końca okupacji polskie, choć liczba Niemców wzrosła z 9% 1939 r. do 29% w 1944 r. (s. 162).

Oprócz wysiedleń do GG na terenie Łodzi miały miejsce masowe przesiedlenia ludności, co miało na celu polepszenie warunków mieszkaniowych przybywających i miejscowych Niemców, a zarazem maksymalne pogorszenie warunków mieszkaniowych Polaków. Zła sytuacja mieszkaniowa, świadome pogarszanie materialnych warunków bytu ludności polskiej, pozbawienie uprawnień socjalnych, dyskrymi-

nacje w zakresie przydziałów żywności, odzieży i obuwia — wszystko to prowadziło do stopniowego osłabienia siły biologicznej ludności polskiej. W sposób bezpośredni ograniczał ją zakaz zawierania małżeństw dla Polaków poniżej 28 roku życia, a dla Polek poniżej 25 roku oraz dyskryminacja w zakresie pomocy lekarskiej i leczenia. Polityka okupanta zakładała maksymalne wyeksploatowanie polskiej siły roboczej i przekształcenie narodu polskiego w warstwę helotów. Służył temu specjalny status „prawny” Polaków oraz system niesłychanych ograniczeń cywilizacyjnych. Autor wnosi nowe fakty dotyczące realizacji polityki narodowościowej okupanta w Łodzi. Zwraca on uwagę na dyskryminację Polaków w zakresie „prawa pracy” i „prawa karnego”, na uniemożliwienie polskiego życia organizacyjnego, niszczenie polskiej kultury, likwidację szkół, ograniczenia w zakresie swobody poruszania się, zakazy wstępu do restauracji, kawiarni, niektórych miejsc publicznych, zakaz posiadania szeregu przedmiotów osobistego użytku, a także daleko idące ograniczenia życia religijnego.

Rozbiciu jedności społeczeństwa polskiego służyło utworzenie kategorii „wydajnych Polaków” (*Leistungspolen*), uprzywilejowanych w zakresie wynagrodzenia za pracę w stosunku do reszty ludności polskiej. Uprzywilejowaną pozycję zajmowały żyjące w Łodzi i na terenie rejencji mniejszości narodowe: Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini. Nie było natomiast w Łodzi, jak wynika z pracy, na większą skalę prowadzonej działalności germanizacyjnej. Germanizowano, i to przymusowo, jedynie tych, u których stwierdzono choćby częściowe pochodzenie niemieckie albo też tzw. osoby „wartościowe rasowo”; reszta miała być odizolowana jak najściślej od ludności niemieckiej i zepchnięta do poziomu bezwolnej masy pozbawionej wszelkich praw.

Hitlerowska polityka narodowościowa na terenie Łodzi posiadała pewną specyfikę. Wynikała ona ze stosunkowo znacznej liczebności i dużych wpływów miejscowych Niemców łódzkich (*Volksdeutschow*). Stąd też rola *Volkslisty* jest tu większa niż w innych ośrodkach „Kraju Warty”. Większą część Niemców mieszkających w Łodzi w czasie okupacji stanowili wpisani na *Volkslistę*. Autor nie wskazał jednak na różnice, jakie wystąpiły w zakresie polityki narodowościowej pomiędzy wytycznymi Greisera, obowiązującymi dla całego „Kraju Warty”, a ich realizacją w wykonaniu prezesa rejencji łódzkiej — Übelhöra. Ten ostatni zmierzał wyraźnie do objęcia akcją germanizacji, w ramach *Volkslisty*, liczniejszej grupy Polaków, mogących się wykazać częściowym pochodzeniem niemieckim, niż by to wynikało z wytycznych Greisera. O różnicach pomiędzy Übelhörem a Greiserem świadczyłby również fakt, że Übelhör, jak pisze autor (s. 94), hamował tworzenie specjalnych szkół dla dzieci polskich, których głównym zadaniem było zresztą utwierdzenie za pomocą „wychowania” specjalnego statusu społecznego Polaków jako warstwy helotów.

Jeżeli chodzi o germanizowanie Polaków „wartościowych rasowo”, to rola Łodzi była szczególna, podobnie jak w przypadku wysiedleń, gdyż tu znajdowały się centralne obozy wysiedleńcze dla „Kraju Warty”. W obozach tych przeprowadzano też selekcję pozwalającą wyróżnić jednostki „nadające się” do zniemczenia. Akcją tę prowadzono zresztą także poza terenem obozów, głównie w formie wywożenia dzieci i młodzieży na germanizację do Rzeszy.

Autor słusznie nie stwierdza zmiany polityki hitlerowskiej w stosunku do Polaków pod koniec okupacji. Wystąpiło wówczas jedynie pewne złagodzenie praktyki okupacyjnej spowodowane pogorszeniem się nastrojów hitlerowców w wyniku poniesionych klęsk wojennych i rosnącego zapotrzebowania na polską siłę roboczą.

Dużą zaletą pracy jest dążenie autora do cyfrowego określenia strat poniesionych przez ludność i miasto w wyniku polityki okupanta. Zasługuje to na podkreślenie, gdyż zadanie takie nastęrcza wielkie trudności. Niemniej jednak autor

powinien być być bardziej ostrożny przy ogólnym podsumowaniu ubytku polskiej ludności Łodzi. Rozmiary strat spowodowanych wywozem na roboty do Rzeszy (aż 230 000 osób według szacunku autora s. 236), eksterminacją i wysiedleniem do GG kłócą się z podanym przez autora stanem ludności według obliczeń z maja 1944 r.

Wartość pracy M. Cygańskiego polega również na starannym rozpracowaniu szczegółów w zakresie personaliów. Zawiera ona wielką ilość nazwisk, w pierwszym rzędzie nazwisk hitlerowskich działaczy spośród miejscowych *Volksdeutschów* oraz innych przedstawicieli hitlerowskiego aparatu administracji i terroru. Poważnym osiągnięciem autora jest również całościowy zarys historii ruchu oporu w Łodzi i na terenie ziemi łódzkiej. Praca przynosi ogólny obraz polskiej działalności konspiracyjnej tzw. orientacji londyńskiej i PPR zarówno zarys podziemnego ruchu politycznego, jak i organizacji wojskowych. Rola Łodzi w ruchu konspiracyjnym była duża, szczególnie jeżeli chodzi o PPR. W tym przypadku promieniowała ona na cały „Kraj Warty”, a nawet na obszary ziemi łódzkiej należące do GG. Łódź była także centralnym ośrodkiem ruchu podziemnego spoza PPR, któremu podlegała konspiracja na całej ziemi łódzkiej.

Pomocniczy aparat naukowy dołączony do pracy obejmuje: bibliografię, indeks organizacji, instytucji i urzędów oraz indeks nazwisk.

Na zakończenie wyrazić należy nadzieję, że ta udana i cenna publikacja zachęci do podjęcia badań nad okupacyjnymi dziejami innych większych ośrodków w Polsce.

Jerzy Marczewski

WILHELM ADAM: *Der schwere Entschluss. Oberst a. D. ehemaliger 1. Adjutant der 6. Armee.* Verlag der Nation, Berlin 1965, 503 ss.

Książka W. Adama, wydana w nakładzie 40 tysięcy egzemplarzy, posiada charakter pamiętnikarski. Składa się ze wstępu oraz siedmiu rozdziałów, opatrzonych przypisami, szkicami bitew oraz ciekawymi fotografiami. Powstała ona przy naukowej i literackiej współpracy Ottona Rühle, profesora Uniwersytetu im. Humboldta w Berlinie¹. Relacje Adama z własnych przeżyć stanowią poważny przyczynek źródłowy do badań dziejów walk nad Wołgą w czasie II wojny światowej².

¹ Otto Rühle jest jednym z uczestników walk pod Stalingradem. Napisał on trzy książki o charakterze ekonomiczno-politycznym i socjologicznym. W pierwszej pt. *Arzt und Nation* (1951) opisuje swoje przeżycia z walk o Stalingrad. W drugiej pt. *Vom Untertan zum Staatsbürger* (1957) pokazuje przemiany społeczeństwa na obszarze meklembursko-pomorskim, będącego pod szczególnym wpływem warstwy junkierskiej. Następną jego pracę ukazała się w 1963 r. pt. *Brot für sechs Milliarden*.

Rühle, będąc w niewoli radzieckiej, latem 1943 r. wstąpił do Narodowego Komitetu „Wolne Niemcy”. Jest jednym z założycieli Narodowo-Demokratycznej Partii Niemiec oraz posłem do Izby Ludowej w NRD.

² Wilhelm Adam, urodzony 28 III 1893 r. w Eichen k. Hanau, był 1. adiutantem 6. armii dowodzonej (po śmierci feldmarszałka von Reichenau — 17 I 1942) przez gen. Paulusa. Pułkownik Adam przebywał od 1943 r. do 1948 w niewoli radzieckiej, gdzie współpracował z Komitetem „Wolne Niemcy”. Z niewoli powrócił do Drezna, gdzie został przewodniczącym Krajowego Związku Saksońskiej Demokratycznej Partii Niemiec. W 1950–1952 był ministrem